

Diversitat sexe-genèrica i treball social: mirades, preguntes i reptes

Gender-genetic diversity and social work: perspectives, questions and challenges

José Antonio Langarita Adiego¹

Resum

En aquest article es presenten la diversitat sexual i de gènere com el producte d'un sistema social i cultural que regula les conductes legítimes i les sancionables. Aquest control provoca el malestar d'una part important de població que al llarg dels anys ha sabut construir altres discursos, pràctiques i representacions que la resituen en l'entramat social. En el text es discuteix la necessitat de repensar la mirada del treball social en relació a la diversitat sexual i de gènere. Es proposen alguns mitjans per organitzar la intervenció social des de la perspectiva de la diversitat. I es planteja la necessitat que la disciplina es mantingui activa en l'elaboració i participació de polítiques LGTB* per poder aportar la seva tradicional perspectiva integral.

Paraules clau: Homosexualitat; Diversitat sexual; gènere; Intervenció en treball social; Polítiques LGTB.

Per citar l'article: LANGARITA ADIEGO, José Antonio. Diversitat sexe-genèrica i treball social: mirades, preguntes i reptes. *Revista de Treball Social*. Col·legi Oficial de Treball Social de Catalunya, agost 2016, n. 208, pàgines 9-19. ISSN 0212-7210.

¹ Treballador social, doctor en Antropologia Social i professor i coordinador del Grau de Treball Social de la Universitat de Girona. josan.langarita@udg.edu

* Lesbianes, gais, transsexuals i transgènere.

Abstract

This article introduces sexual and gender diversity as the product of a social and cultural system that regulates legitimated and sanctioned conducts. This control causes upset on a number of people who over the years have been able to build other discourses, practices and representations that relocated them in the social framework. The text discusses the need to rethink the look of social work regarding sexual and gender diversity. It shows some proposals to organize social work from the perspective of diversity and the need to maintain the discipline active in the preparation and participation of LGBT policies* to be able to provide its traditional holistic perspective.

Key words: Homosexuality; sexual diversity; gender; intervention in social work; LGBT policies.

*Lesbians, gays, transexuals and transgender.

La sexualitat és objecte d'interès en totes les societats. D'una manera o altra, cada cultura ha construït un significat propi de la sexualitat amb la finalitat d'interpretar-la i regular-la. En conseqüència, podríem dir que el que avui entenem per sexualitat, més enllà d'un esdeveniment biològic, també és un producte històric i cultural (PLUMMER, 1991). En aquest sentit hi ha múltiples treballs etnogràfics que demostren com en altres contextos la sexualitat s'ha gestionat socialment a través de formes molt diverses (veure entre altres CARDIN, 1984; GODELIER, 1986; HERDT, 1999, LANCASTER, 1994, MALINOWSKI 1975, MEAD, 2006, NANDA, 1999). Per tant, en el nostre entorn, la manera en què entenem la sexualitat i també el gènere és inequívocament el resultat d'un conjunt de transformacions que val la pena sotmetre a discussió per poder construir altres narratives més inclusives que afavoreixin el benestar de tota la població.

El segle XIX és un moment de grans transformacions en diferents àmbits de la vida social europea. Segons la proposta de FOUCAULT (2005), aquestes transformacions també signifiquen un canvi en els discursos sobre la sexualitat. S'abandonen les perspectives religioses d'arrel judeocristiana que lliguen les pràctiques no reproductives amb el pecat de sodomia, per promoure un nou paradigma d'administració de la sexualitat a través de la tutela de la medicina legal. Amb aquestes noves atribucions, les pràctiques sexuals no reproductives deixen de ser pecat per convertir-se en objecte d'inspecció mèdica i jurídica. Així entra en escena la categoria "homosexual" com la d'un subjecte al qual cal identificar. És a dir, mentre que la noció de sodomia recollia, sota la mateixa idea, pràctiques com la prostitució, l'onanisme o el sexe anal, totes elles sancionables per Déu, el qualificatiu "homosexual" i altres com "uranisme",

“impuls sexual contrari” o “invenció del sentit genèsic” sorgeixen com a categoria entre els anys 1864 i 1882 per definir un subjecte propi (VÁZQUEZ GARCÍA, 2001: 150). Tot i que la intenció d'aquests qualificatius no sempre és desacreditadora, aquest fet permet concebre un personatge dotat d'un significat particular, atribuir-li unes causes i sobretot un sentit simbòlic repulsiu que ha de ser castigat, en aquest cas, per la llei. D'aquesta manera el subjecte homosexual es converteix en algú que altera tant l'ordre social com el de la naturalesa: paràsit, criminal i dement (VÁZQUEZ GARCÍA i MORENO MEGÍBAR, 1997).

El nou model socio-sexual desenvolupat al llarg del segle XIX enalteix els valors de la burgesia i converteix la família nuclear, les relacions monògames i el coit vaginal en l'espai legítim per a la sexualitat. Així es genera una altra categoria, la d'“heterosexual” que, més que associar-se únicament a unes pràctiques sexuals, s'inscriu també a un estil de vida que es converteix en dominant i diferencia les conductes legítimes de les sancionables (GUASCH, 2007).

L'heterosexualitat és l'espai per definir què són les relacions sexuals i la seva finalitat. És un punt de partida i d'arribada, una cosa que tothom hauria de ser per garantir-se l'acceptació social: un model normatiu. No obstant això, “com tot model normatiu, l'heterosexualitat és una ficció a partir de la qual construïm la realitat social, ja que la pràctica quotidiana dels éssers humans mai coincideix totalment amb els models normatius” (VALCUENDE DEL RIU, 2006: 128). És per això pel que WEEKS (1993: 145-146) assegura que, tot i que l'heterosexualitat es presenti com una cosa natural, hem d'assolir-la; encara que sigui inevitable, està sotmesa a constants perills i inspeccions; i malgrat que es consideri espontània, en realitat l'aprenem. Això demostra que l'heterosexualitat també està condicionada pel context social i cultural i, més enllà d'una pràctica sexual, és una posició de poder en l'entramat social.

Per tant, si acceptem que la sexualitat és un producte cultural, hauríem de reconèixer els seus constants canvis i la seva impossibilitat d'arribar a un estadi definitiu. De fet, si ens centrem en el tema que ens ocupa, podem verificar com al llarg de la segona meitat del segle XX i principis del segle XXI es produeixen a Occident alguns esdeveniments que contribueixen a generar nous discursos i representacions que resituen les percepcions sobre les persones lesbianes, gais, trans^{*1} i bisexuals (LGTB). Per això ha estat fonamental la contribució del moviment d'alliberament sexual promogut per persones LGTB i altres minories, no solament perquè ha generat nous imaginaris i representacions sobre la diversitat sexual i de gènere,

El nou model socio-sexual desenvolupat al llarg del segle XIX enalteix els valors de la burgesia i converteix la família nuclear, les relacions monògames i el coit vaginal en l'espai legítim per a la sexualitat.

Això demostra que l'heterosexualitat també està condicionada pel context social i cultural i, més enllà d'una pràctica sexual, és una posició de poder en l'entramat social.

¹ Amb l'asterisc (*) a la paraula trans* es pretén recollir la gran quantitat de possibilitats de pensar el cos, la identitat i les vivències més enllà dels binomis home/dona (TOMPKINS, 2140; PLATERO, 2014).

sinó també perquè ha permès assolir alguns drets que fins al moment estaven reservats únicament per a les persones heterosexuales. A més, és indiscutible que els discursos d'alliberament LGTB també han tingut un fort impacte en la manera com avui dia algunes persones heterosexuales perceben les seves pròpies relacions. És a dir, les reivindicacions d'alliberament sexual també han ajudat a superar les lògiques binàries, monògames o reproductives a moltes persones que es reconeixen com heterosexuales.

Un altre dels elements que contribueix a generar un nou imaginari sobre la diversitat sexual a la segona meitat del segle XX és inequívocament la pandèmia del VIH. És incalculable l'impacte del VIH des d'una perspectiva integral que contempli tots els seus efectes socials, polítics i humans. La pandèmia va alterar els hàbits sexuals de molts homes que tenien sexe amb altres homes (HUBER i KEINPLATZ, 2002), però a més va servir per a les proclames d'una infinitat de discursos homòfobs que justificaven els estralls que la malaltia estava causant entre la població homosexual (LARRAZABAL, 2011; VILLAAMIL, 2004). DIDIER ERIBON (2012) assenyala que la brutalitat de l'epidèmia ha repercutit en tots nosaltres, fins i tot en aquells que consideren que el VIH no va amb ells.

No hi ha dubte que hi ha altres elements que també són fonamentals a l'hora d'analitzar com entenem avui la diversitat sexual. Aquest és el cas, per exemple, de l'augment de la visibilitat de les persones LGTB en els mitjans de comunicació, l'expansió dels mercats de consum per a persones LGTB, la reconfiguració de les masculinitats a Occident –entre les quals s'inclouen les masculinitats gais–, l'augment de la visibilitat de les persones trans*, la influència del pensament feminista o, a Espanya, l'aprovació del matrimoni entre persones del mateix sexe i la llei d'identitat de gènere².

Aquests fets demostren que quan mirem de fer una anàlisi complexa de les transformacions socials i culturals sobre la sexualitat en general, i la diversitat sexual i de gènere en particular, sempre ens trobem amb, almenys, tres precaucions que hem de tenir presents. Una de tipus diacrònic, que té a veure amb la impossibilitat de pensar la diversitat sexual i de gènere com una cosa final i definitiva. En aquest sentit, els discursos, representacions, pràctiques sexuals i expressions de gènere

2. El matrimoni entre persones del mateix sexe s'aprova a Espanya amb la Llei 13/2005, d'1 de juliol, per la qual es modifica el Codi Civil en matèria de dret a contraure matrimoni. Aquesta llei modifica l'article 44 del Codi Civil per permetre el matrimoni igualitari i altres que feien referència a l'"home i dona" com els subjectes propis de les relacions conjugals.

D'altra banda, l'any 2007 s'aprova la Llei 3/2007 de 15 de març, reguladora de la rectificació magistral de la menció relativa al sexe de les persones. Aquesta nova llei permet el canvi de nom i gènere en el DNI de les persones sense la necessitat de passar per un procés quirúrgic, encara que sí que es requereix el diagnòstic mèdic de disfòria de gènere, així com haver dut a terme un tractament mèdic al llarg dels dos últims anys.

sempre estan en transformació, adaptant-se als diferents contextos, i compten amb moltes particularitats que dificulten pensar-les com a grup homogeni, sense conflictes i inalterable. Una altra precaució, de tipus etnocèntric, que es refereix a la tendència d'interpretar la diversitat sexual únicament des de la perspectiva Occidental, blanca i de classe mitjana o alta. I finalment la tercera relacionada amb la perspectiva heteropatriarcal, que passa per la interpretació de la diversitat sexual i de gènere des de la mirada masculina i heterosexual. És a dir, per reconèixer la diversitat sexual i de gènere com l'alteritat respecte a la normalitat.

És per això pel que en la tasca de repensar la diversitat sexual des de les ciències socials en general, i des del treball social en particular, hem de tenir presents aquestes tres precaucions a l'hora de fer les nostres pròpies anàlisis, així com per construir el discurs sobre la intervenció social i la diversitat sexual i de gènere. Una anàlisi que no reflexioni sobre la seva pròpia mirada condueix a interpretacions errònies i respostes esbiaixades d'una realitat social veritablement complexa.

Mirades

Arribats a aquest punt, és palès que la diversitat sexual i de gènere també interpel·la el treball social i, per tant, l'obliguen a construir un discurs propi a través del qual la disciplina prengui posicions, o almenys se sumi a les discussions sobre un fenomen carregat de connotacions socials. En aquest sentit, aquesta proposta aposta per renovar la mirada del treball social sobre la sexualitat i el gènere per poder articular nous plantejaments que ens situïn al costat dels grups socials més vulnerables. Per això és urgent distanciar-se de les lògiques controladores i sancionadores de les conductes no normatives. Si acceptem que l'heterosexualitat és més que una pràctica sexual, els exercicis de control sobre les sexualitats alienes no només concerneixen a les relacions sexuals en si mateixes, sinó que també s'organitzen a través d'altres variables, com ara l'enaltiment dels models de família nuclear respecte a altres formes de cura i atenció, la legitimació de la parella monògama com l'espai genuí per a l'experiència sexual, o la correcció de conductes no associades als models masculí i femení.

És a dir, proposo (des)heterosexualitzar la mirada de la disciplina per a poder comprendre els fenòmens socials des de la seva complexitat. No és qüestió de ficar-se en els desitjos i fantasies de cada professional, sinó de ser prou hàbils com per generar una mirada que no assumeixi la lògica heterosexual com òbvia, natural i desitjable (LANGARITA ADIEGO i MESQUIDA GONZÁLEZ, 2016). És una aposta per un treball social capaç d'articular discursos i representacions que contribueixin a construir entorns segurs, missatges positius i ac-

Per això és urgent distanciar-se de les lògiques controladores i sancionadores de les conductes no normatives.

ceptació social de les diversitats sexuals i de gènere. En aquest sentit, el treball social, com a disciplina per a la transformació social, hauria de ser crític i no alçar la bandera de la causa heterosexual com el seu propi estendard. Bé és cert que no ficar-se en aquestes qüestions en la pràctica professional pot ser un exercici de respecte cap a la intimitat de cada subjecte, però també pot ser un acte de conciliació amb les lògiques sexuals dominants. És per això pel que una mirada renovada sobre la sexualitat i el gènere pot enfortir la intervenció social i construir altres posicions de la disciplina davant aquesta realitat social, ja que silenciar el debat no és una posició neutra, sinó una alineació amb els sistemes sexuals i de gènere dominants.

Així mateix, aquesta és una tasca compartida que, al meu entendre, ha d'incorporar els discursos d'alliberament de les persones LGTB, però també les propostes crítiques d'altres ciències socials. Aquest acostament a altres disciplines i col·lectius ens permet fer una aportació a la diversitat sexo-genèrica des de l'experiència i bagatge propis de la disciplina. El treball social, a través de la seva experiència teòrica i professional, compta amb un lloc privilegiat per explicar com les qüestions sexuals i de gènere conflueixen amb altres situacions en què històricament hem intervingut: vellesa, salut mental, diversitat funcional, pobresa extrema, etc. Al cap i a la fi, la sexualitat i el gènere també tenen a veure amb la classe social i la posició de cada subjecte o grup en el seu entorn, i aquest és un espai en el qual el treball social compta amb una experiència indiscutible.

Un canvi de mirada des del treball social no només incumbeix a l'estructura social com a element clau per a la configuració de les opressions sexuals i de gènere, sinó que també obliga a posar l'atenció en dos escenaris: d'una banda en el subjecte, els grups i les comunitats com a espais d'intervenció social. En aquest sentit cal resituar el subjecte per reconèixer-lo com a interlocutor vàlid, amb les seves pròpies experiències, desitjos i coneixement (HEALY, 2001). Les persones amb les que intervinem també són éssers sexuats i per tant cal tenir en compte com la seva sexualitat o expressió de gènere afecta la seva posició social i accés al poder (LANGARITA ADIEGO i MESQUIDA GONZÁLEZ, 2016). I d'altra banda, en els i les professionals que, igual que els usuaris dels serveis de treball social, també són subjectes sexuats, amb experiències, expectatives, inquietuds i diferents opcions sexuals (Ibíd.). La sexualitat i l'expressió de gènere dels que exerceixen el treball social també són importants i, per tant és fonamental ser conscients que no només els usuaris poden ser gais, lesbianes, trans* o bisexuals, sinó que també comptem amb persones LGTB entre els que exerceixen la professió, i aquestes també mereixen reconeixement, respecte i acceptació, tant per col·legues de professió com per usuaris dels serveis de treball social.

Preguntes

La sexualitat sempre genera preguntes, dubtes i inquietuds. Intentar respondre-les és precisament una de les tasques encomanades al treball social. No hi ha dubte que les respostes als problemes socials sempre són temporals i estan condicionades pel context, però això no vol dir que no puguem realitzar exercicis d'anàlisi que ens ajudin a entendre les relacions socials, identificar les situacions d'opressió i discriminació i intervenir davant d'aquestes desigualtats.

Per tant, l'encàrrec a la feina social no només és construir un articulats teòric per comprendre la diversitat sexual i de gènere, sinó també organitzar un coneixement pràctic per intervenir i transformar aquesta realitat. Com intervenir davant la diversitat sexual i de gènere?

Al meu entendre la intervenció ha de tenir presents quatre elements. En primer lloc que les persones LGTB compten amb una història personal i col·lectiva en què el sofriment, l'exclusió i les hostilitats han estat constants al llarg de les seves trajectòries personals i grupals. L'enquesta europea sobre la situació de les persones LGTB a Europa publicada l'any 2013 va revelar que almenys el 50% de les persones LGTB havien patit discriminació a causa de la seva opció sexual o expressió de gènere. A més, una de cada quatre persones LGTB havia estat atacada amb violència en els últims cinc anys, percentatge que augmentava significativament en el cas de persones transgènere (EUROPEAN UNION AGENCY FOR FUNDAMENTAL RIGHTS, 2013). Per tant, admetre les històries d'homofòbia i transfòbia des de l'empatia i el reconeixement és un exercici fonamental per poder generar vincles professionals. No es tracta de victimitzar les persones LGTB en una societat profundament heterosexual, sinó de reconèixer els episodis de discriminació personal i col·lectiva com una cosa pendent de reparar. Aquesta és una tasca que es pot dur a terme en qualsevol tipus d'intervenció professional perquè les persones usuàries se sentin reconegudes i compreses per part dels professionals. Les trajectòries d'opressió de les persones LGTB poden ajudar a explicar, almenys en part, la seva situació actual.

En segon lloc, proposo construir missatges positius cap a la diversitat. Donar valor al que cada persona és, reconèixer la seva potencialitat i trencar amb els discursos que associen la diversitat sexual o de gènere amb la soledat, l'aïllament o el desemparament. Es pot ser lesbiana, gai, trans* o bisexual i al mateix temps sentir-se feliç. De fet moltes persones LGTB són felices i se senten orgulloses del que són. Els missatges positius poden contribuir al benestar de molts dels usuaris que s'acosten als serveis del treball social. És a dir, no es tracta que el o la professional es mostri tolerant davant la diversitat, sinó que proporcioni missatges que valorin i reforcin les diferents opcions sexuals o expressions de gènere dels que vagin als

La sexualitat sempre genera preguntes, dubtes i inquietuds. Intentar respondre-les és precisament una de les tasques encomanades al treball social.

seus serveis. Hem de tenir en compte que una actitud de tolerància pot ser profundament discriminatòria, ja que segons MANUEL DELGADO (2006) la tolerància implica el reconeixement d'inferioritat de l'altre. És a dir, accepta la seva presència, però en un lloc d'inferioritat. Qui pot tolerar? Poden tolerar les minories a les majories? ¿Els oprimits als opressors? La tolerància estaria reservada, sota aquesta òptica, únicament per als grups socials privilegiats.

En tercer lloc, és imprescindible respectar les opcions individuals de cada usuari des d'una posició de suport i acompanyament. Hem de tenir en compte que cada persona compta amb un context social i una trajectòria vital que condiciona les seves possibilitats d'emancipació. Per tant, és important acceptar els temps per a la presa de decisions, proporcionar l'espai per al diàleg, l'abordatge dels temors i pors, l'organització de les idees i l'estudi de la situació. Aquestes són algunes de les tasques fonamentals en què treballadors i treballadores socials poden servir d'ajuda a les persones LGTB. Hem de tenir en compte que, més enllà de la relació de treball social, les persones tenen un altre tipus de relacions que també condicionen les seves experiències i les seves possibilitats d'autonomia, de manera que servir de puntal davant l'hostilitat social per enfortir i donar poder a les persones LGTB és una de les contribucions que els i les professionals poden fer en favor del benestar de les persones usuàries.

Finalment, l'última de les propostes passa per la reprovació de les actituds i els missatges homòfobs, trànsfobos i discriminatoris que es puguin donar en l'entorn d'intervenció. En tots els ambients socials són habituals els discursos i conductes sancionadores, ofensives o agreujants cap a les persones LGTB. És tasca del treball social reprovar aquest tipus d'actituds i discursos en el seu espai d'intervenció i de treball, encara que en ocasions puguin provocar una situació de confrontació amb usuaris, així com amb companys i companyes. És freqüent deixar passar per alt els missatges discriminatoris cap a les persones LGTB atribuint-los a patrons culturals, educatius o generacionals. Aquests tipus de discursos reforcen la discriminació i sota cap circumstància s'haurien de permetre a les relacions de treball social.

Reptes

Com hem vist en l'apartat introductori, al llarg dels últims anys s'han produït diferents transformacions al voltant de la diversitat sexual i les expressions de gènere. En aquesta línia, a més de revisar la mirada sobre la sexualitat i el gènere, ens trobem davant de dos reptes que també hem d'afrontar. El primer té a veure amb la promoció de les polítiques LGTB. L'experiència del treball social pot ser una contribució fonamental

per promoure i elaborar propostes polítiques que incloguin diferents variables d'anàlisi en les accions contra la discriminació i de promoció del benestar de les persones LGTB. No obstant això, hem de tenir en compte que una voluntat veritablement transformadora no passa per la integració de les persones LGTB a les lògiques heterosexuales que ordenen la nostra mundologia, sinó per sacsejar l'organització sociosexual dominant i construir noves formes de relació capaces de superar les dicotomies heterosexual/homosexual i masculí/femení. És a dir, propostes polítiques que passin per una nova gestió social del sexe i del gènere més enllà de l'objecte de desig de cada subjecte o de l'expressió del gènere sentida (LANGARITA ADIEGO, 2016). Per tant, ens trobem davant la necessitat de repensar les estratègies d'intervenció, no només per atendre les persones LGTB, sinó també per superar les lògiques que avui ordenen la vida sòcio-sexual. De cap manera les polítiques LGTB han de servir per emmascarar les relacions d'opressió que es deriven del nostre sistema sexe/gènere. Segons el meu punt de vista, aquestes polítiques haurien de tenir en compte el conjunt d'opressions derivades del sistema sexe/gènere per poder intervenir a partir de propostes de transformació estructural. Les accions dirigides únicament a l'atenció de persones LGTB poden servir per reduir els danys de les opressions, així com per donar poder als subjectes i els grups, però no hem d'oblidar que el problema es troba en unes estructures que operen a través de dicotomies sexuals i de gènere. Si reconeixem que el problema és estructural, ens cal una acció política valenta que es proposi una transformació del règim heterosexual i de la dualitat de gènere.

El segon dels reptes consisteix en dotar-nos d'eines per a la intervenció social des de la perspectiva de la diversitat sexual. És a dir, no es tracta únicament d'establir protocols d'atenció a les persones LGTB, sinó també de prendre consciència que tant la sexualitat com el gènere ordenen la nostra vida social i, per tant, són elements fonamentals per al diagnòstic i intervenció social de tots i cadascun dels usuaris dels serveis del treball social. Els professionals han d'estar capacitats per pensar la sexualitat i el gènere més enllà d'una simple variable de les situacions socials. És a dir, han de poder reconèixer que la sexualitat i el gènere són dos elements que regulen l'accés al poder i al reconeixement de cada subjecte. Aquest fet els converteix en principis fonamentals a tenir en compte en l'estudi de les situacions psicosocials.

Conclusions

Arribats a aquest punt es pot verificar que la diversitat sexual i les diferents expressions del gènere són també un espai per a la reflexió i la intervenció des del treball social. No obs-

Una voluntat veritablement transformadora no passa per la integració de les persones LGTB a les lògiques heterosexuales que ordenen la nostra mundologia, sinó per agitar l'organització sociosexual dominant i construir noves formes de relació capaces de superar les dicotomies heterosexual / homosexual i masculí/ femení.

tant això, per poder fer una aportació transformadora cal dur a terme algunes tasques que puguin situar la disciplina dins del debat. Entre aquestes tasques podríem destacar la necessitat de renovar la mirada sobre la sexualitat i el gènere des d'una perspectiva crítica i pròpia; l'obligació de reconèixer, valorar i acompanyar les persones LGTB en les seves trajectòries vitals i col·lectives; la reprovació, els missatges discriminatoris en els espais d'intervenció professional, així com a la resta d'esferes de la vida social; la participació en l'elaboració de polítiques LGTB des d'un punt de vista crític que permetin reconèixer l'arrel i les estructures de la discriminació; la concepció dels col·lectius LGTB com a interlocutors legítims i amb un coneixement experiencial que té un gran valor per a avaluar la diversitat; i finalment l'elaboració d'eines d'intervenció professional des de la perspectiva de la diversitat sexual i de gènere que proporcionin seguretat i instruments als que exerceixen el treball social.

En definitiva, el treball social no pot seguir aliè als debats sobre diversitat sexual i de gènere que estan tenint altres ciències socials afins, no pot fer oïdes sordes a les reclamacions dels moviments de defensa de les persones LGTB, i no pot mantenir-se al marge d'un sistema d'opressió que genera tant malestar. Ens urgeix, per tant, promoure el debat i generar posicions des del treball social. Posicions en plural, obertes al diàleg i a la crítica, sabent que totes elles seran temporals, però que ens permetran obrir un nou espai d'anàlisi i intervenció que afavoreixi la justícia social i el benestar de les persones LGTB.

Bibliografia

- CARDIN, A. *Guerreros, chamanes y travestís. Indicios de homosexualidad entre los exóticos*. Barcelona: Tusquets, 1984. ISBN: 847233620X.
- DELGADO, M. "Nuevas retóricas para la exclusión social", en BERGALLI, R. (coord.) *Flujos migratorios y su (des)control: Puntos de vista pluridisciplinarios*. Barcelona: Anthropos, 2006. Pág. 1-24.
- ERIBON, D. "Vidas atormentadas. El futuro de una herencia", *Ayer*, 87(3) (2012). Pág. 111-130. ISSN: 2255-5838.
- EUROPEAN UNION AGENCY FOR FUNDAMENTAL RIGHT. *European Union Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender Survey*. Viena: FRA, 2013. ISBN: 9789292391737.
- FOUCAULT, M. *Historia de la sexualidad. La voluntad del saber*. Madrid: Siglo XXI, 2005. ISBN: 9788432312038.
- GODELIER, M. *La producción de los grandes hombres. Poder y dominación masculina entre los Baruya de Nueva Guinea*. Madrid: Akal, 1986. ISBN: 847600110X.
- GUASCH, O. *La crisis de la heterosexualidad*. Barcelona: Laertes, 2007. ISBN: 847584412X.
- HEALY, K. *Trabajo social: perspectivas contemporáneas*. Madrid: Morata, 2001. ISBN: 8471124610.

Bibliografía

- HERDT, G. *Sambia sexual culture: essays from the field*. Chicago: University of Chicago Press, 1999. ISBN: 0226327515.
- HUBER, J.D. y KLEINPLATZ, P.J. “Sexual Orientation Identification of Men who have sex with men in public settings in Canada”, *Journal of Homosexuality*, 42(3) (2002). Pág. 1-20. ISSN: 1540-3602.
- LANCASTER, R. *Life is hard: machismo, danger and intimacy of power in Nicaragua*. California: University of California Press, 1994 ISBN: 9780520089297.
- LANGARITA ADIEGO, J. A. “Pobreza, migración y homosexualidad masculina en España: la urgencia de una nueva gestión social del sexo”, en MÉRIDA JIMÉNEZ, R. (ed.) *Masculinidades disidentes*. Barcelona: Icaria, 2016. Pág. 89-107. ISBN: 9788498887327.
- LANGARITA ADIEGO, J. A. y MESQUIDA GONZÁLEZ, J.M. “Interpelaciones de las sexualidad(es) al trabajo social. Apuntes para una praxis renovada”, en PASTOR SELLER, E. Y RAYA DÍEZ, E. (eds.) *Trabajo Social, Derechos Humanos e Innovación Social*. Navarra: Thomson Reuters, 2016. Pág. 171-182. ISBN: 9788491350590.
- LARRAZABAL, I. *El paciente ocasional. Una historia social del sida*. Barcelona: Península, 2011. ISBN: 9788499420929.
- MALINOWSKI, B. *La vida sexual de los salvajes del Noreste de Melanesia*. Madrid: Morata, 1975. ISBN: 8471120011.
- MEAD, M. *Sexo y temperamento en tres sociedades primitivas*. Barcelona, Paidós, 2006. ISBN: 9788449319310.
- NANDA, S. *Neither man nor woman. The hijras of India*. Belmont: Wadsworth, 1999. ISBN: 0534509037.
- PLATERO, R.L. *Trans*sexualidades: acompañamiento, factores de salud y recursos educativos*. Barcelona: Bellaterra, 2014. ISBN: 9788472906884.
- PLUMMER, K. “La diversidad sexual en perspectiva sociológica” en NIETO, J.A. (comp.) *La sexualidad en la sociedad contemporánea: lecturas antropológicas*. Madrid: Fundación Universidad-Empresa, 1991. Pág. 151-193. ISBN: 847842055X.
- TOMPKINS, A. “Asterisk”, *TSQ: Transgender Studies Quarterly*, 1(1-2) (2014), 26-27. ISSN: 2328-9252.
- VALCUENDE DEL RIO, J.M. “De la heterosexualidad a la ciudadanía”, en *AIBR. Revista de Antropología Iberoamericana*, 1(1) (2006). Pág. 125-142. ISSN: 1578-9705.
- VÁZQUEZ GARCÍA, F. “El discurso médico y la invención del homosexual (España 1840-1915)” en *Asclepio*, LIII-2 (2001). Pág. 143- 162. ISSN: 1988-3102.
- VÁZQUEZ GARCÍA, F y MORENO MENGÍBAR, A. *Sexo y razón. Una genealogía de la moral sexual en España*. Madrid: Akal, 1997. ISBN: 8446008157.
- VILLAAMIL, F. *La transformación de la identidad gay en España*. Madrid: Catarata, 2004. ISBN: 8483192098.
- WEEKS, J. *El malestar de la sexualidad*. Madrid: Talasa, 1993. ISBN: 8488119119.

